

УДК 391.91:7.012

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/83-2-11>**Олександр КРОТЕВИЧ,***orcid.org/0000-0002-6934-9310*

кандидат мистецтвознавства,

доцент кафедри графічного дизайну

Київського національного університету технологій та дизайну

(Київ, Україна) *aleksandrr_44@ukr.net***Святослав ПОДЛЕВСЬКИЙ,***orcid.org/0000-0002-4608-7346*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри графічного дизайну

Київського національного університету технологій та дизайну

(Київ, Україна) *podlevskyi.sv@knuutd.edu.ua*

ТАТУЮВАННЯ ЯК ВИД ГРАФІЧНОГО ДИЗАЙНУ – ВІД АРХАІЧНОГО ДО СУЧАСНОСТІ

В даному ретроспективному дослідженні проаналізовані та окреслені суперечливі соціальні аспекти історичних етапів трансформування архаїчного мистецтва нанесення малюнків на тіло людини, розглянуте явище татуювання як сучасного виду графічного дизайну. Були розглянуті історичні засади, які стали вирішальними для виникнення унікальної графіки, де шкіра живої людини є полотном для зображень та у визначенні причин регенерації поширеної дизайнерської практики – татуювання. Татуювання виникало за умов релігійних та містичних детермінант, формувалося як практика культури протягом тисячоліть та ввібрало в себе художньо-образні засади. Татуювання визначається, як процес травмування шкірного покриву із внесенням у її дермічні шари фарбувального пігменту. В результаті з'єднання елементів крові та фарбувальних пігментів утворюється застигла субстанція, яка проявляється в вигляді стійких рисунків чи елементів в шкірі носія татуювання. Полотном для зображення, в цьому випадку, виступає тіло людини, та в деяких випадках народжуються шедеври прикраси тіла, котрі являють собою яскравий приклад дизайнерсько-графічного виду образотворчого мистецтва.

Об'єктивне висвітлення явища татуювання, сформоване на основі комплексного використання джерел, дозволяє повноцінно та всебічно проаналізувати зразки мистецтва татуювання як різновиду графіки, виду графічного дизайну та унікального виду дизайнерської практики із власним об'єктом, завданнями, метою та результатами. Розглянуто розмаїття жанрово тематичного спектра даного творчого виду графіки, де від виникнення до сьогодення застосування архаїчних та новітніх стилів, графічних образів стало засобом розкриття духовної ідеї та розкритті свого внутрішнього «Я». Особлива роль мистецтва тату полягає у його відображенні загального та особистого світобачення, філософської, політичної, естетичної думки. Явище татуювання поєднало риси традиційного і водночас інноваційного, дизайнерського спрямування.

Ключові слова: *графічний дизайн, татуювання, стилі, образи, засоби, ретроспектива, графіка, мистецтво, тілесний малюнок, художньо-образні тенденції.*

Oleksandr KROTEVYCH,*orcid.org/0000-0002-6934-9310*

Candidate of Art History,

Associate Professor at the Department of Graphic Design

Kyiv National University of Technologies and Design

(Kyiv, Ukraine) *aleksandrr_44@ukr.net***Sviatoslav PODLEVSKYI,***orcid.org/0000-0002-4608-7346*

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Graphic Design

Kyiv National University of Technologies and Design

(Kyiv, Ukraine) *podlevskyi.sv@knuutd.edu.ua*

TATTOO AS A TYPE OF GRAPHIC DESIGN – FROM THE ARCHAIC TO THE MODERN

This retrospective study analyzes and outlines the controversial social aspects of the historical stages of the transformation of the archaic art of drawing on the human body, and examines the phenomenon of tattooing as a modern type of graphic design. The historical foundations that were decisive for the emergence of a unique graphic art, where the skin of a living person is a canvas for images, and in determining the reasons for the regeneration of a widespread design practice – tattooing, were considered. Tattooing arose under the conditions of religious and mystical determinants, was formed as a cultural practice for millennia and absorbed artistic and figurative principles. Tattooing is defined as the process of traumatizing the skin with the introduction of coloring pigment into its dermal layers. As a result of the combination of blood elements and coloring pigments, a solidified substance is formed, which manifests itself in the form of stable drawings or elements in the skin of the tattoo wearer. The canvas for the image, in this case, is the human body, and in some cases masterpieces of body decoration are born, which are a vivid example of the design-graphic type of fine art.

Objective coverage of the phenomenon of tattooing, formed on the basis of the complex use of sources, allows for a full and comprehensive analysis of samples of tattoo art as a type of graphics, a type of graphic design and a unique type of design practice with its own object, tasks, purpose and results. The diversity of the genre and thematic spectrum of this creative type of graphics is considered, where from its emergence to the present day, the use of archaic and modern styles, graphic images has become a means of revealing a spiritual idea and revealing one's inner «I». The special role of tattoo art lies in its reflection of a general and personal worldview, philosophical, political, aesthetic thought. The phenomenon of tattooing has combined the features of a traditional and at the same time innovative, design direction.

Key words: *graphic design, tattoos, styles, images, means, retrospective, graphics, art, body drawing, artistic and figurative trends.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах, коли спостерігається проникнення мистецтва татуювання у різні прошарки населення, посилюється його мистецька основа, яка саме визначає дизайнерську практику формулюючи набір тем, образів, стилів, набір спеціальних технік та технологій нанесення малюнків. Татуювання та його різноманітні види, стилі, техніки є актуальними питаннями сучасного дизайну, які торкаються сфери творчої діяльності, майстерності, образної та технічної креативності, де полотном художника є людське тіло. Важливе місце серед аспектів даного питання належить визначенню ролі та місця татуювання як частини сучасної художньої культури Заходу та Сходу. Це стосується, зокрема, художніх якостей, особливостей даного виду графічного дизайну, значення якого залишається донині науково невизначеним по суті, а сама галузь не вивченою в аспекті дизайнерських практик.

Історія виникнення, особливості функціонування, соціальна потреба в татуюванні, його мистецькі властивості належать до наукової проблематики, яка впродовж XX ст. цікавила багатьох спеціалістів з історії, етнографії, медицини, культури, філософії. Татуювання, яке належить до суб'єктивної саморекламної прикраси із відзнаками та елементами одягу, є окресленням ступені особистого статусу в соціальному середовищі. У XX ст. у світі виникли умови, коли татуювання набуло офіційного визнання та статусу невід'ємної частини субкультур. Татуювання є послугою, яка отримала значення мистецької практики та одного з видів графічного дизайну.

Тому на основі методу історичного аналізу здійснюється огляд генезису та етапів історичного розвитку мистецтва татуювання від доби первісності, античності, середньовіччя до Нового та Новітнього часу, XX–XXI ст. тощо, адже саме впродовж довготривалого існування мистецтво татуювання набуло зрілості, технологічної довершеності, образно-стилістичної виразності. Також в дослідженні на основі історико-ретроспективного методу визначається систематизація мистецтва татуювання.

Аналіз досліджень. В джерельній базі дослідження має місце достатньо об'ємний та цінний графоаналітичний матеріал, присутній в альбомах художників з наукових експедицій, наукових звітах археологів та мандрівників Д. Кука, Й. Крузенштерна, Ю. Лісовського, Тілезіуса, Г. Лангсдорфа, П. Ністена, Е. Літтре, К. Вермана. Татуювання стає предметом вивчення з боку медиків, криміналістів, філософів, культурологів, істориків таких, як Т. Геєрлал, О. Джуза, А. Ласакань, П. Ністен. На основі аналізу літературних джерел встановлено, що комплексне вивчення теми татуювання ще не проводилося. Виявлено відсутність у проаналізованих джерелах чіткої класифікації чинників татуювання як дизайнерської практики, системного упорядкування стилів тату, а інформація про функції та художньо-образні основи татуювання є дещо застарілою і не враховує вплив розвитку сучасних технік та технологій татуювання. Об'єктивне висвітлення явища татуювання, сформоване на основі комплексного використання джерел, дозволяє повноцінно та всебічно проаналізу-

вати зразки мистецтва татуювання як різновиду графіки, особливого виду дизайнерської практики із власним об'єктом, завданнями, метою та результатами. Тому метою статті є аналіз та визначення в ретроспективному дослідженні соціальних аспектів трансформування явища татуювання як сучасного виду графічного дизайну.

Виклад основного матеріалу. Татуювання, впродовж тривалого часу вважалося своєрідною ознакою, прикрасою, позначенням різних соціальних груп і об'єднань, нині є одним із найпоширених способів декорування тіла, приналежних до сучасних проявів моди та масової культури. В загально-технологічному сенсі татуювання визначають, як процес травмування шкірного покриву із внесенням у її дермічні шари фарбувального пігменту. В результаті з'єднання елементів крові та фарбувальних пігментів утворюється застигла субстанція, яка проявляється в вигляді стійких рисунків чи елементів створеними художниками тату в шкірі носія татуювання. З погляду мистецьких практик полотном для зображення, в випадку татуювання, виступає тіло людини, а в деяких випадках народжуються шедеври, котрі являють собою яскравий приклад унікальнішого виду мистецтва (Кротевиц, 2019: 185–191).

Найчастіше появу татуювання відносять до первісних часів. Відомості про сарматське плем'я, що проживало на Дніпрі, що на території сучасної України та поширене серед них татуювання подають у своїй енциклопедії Ф. Брокгауз і І. Ефрон (Брокгауз. Ефрон, 2004: т. 9). Геродот стверджував, що у фракійців порізи на шкірі, різновид татуювання, означали благородне походження, а їх відсутність – нешляхетність. У заможних мосініків спини були розмальовані, а передня частина тіла мала татуювання з чудовим графічним, квітковим орнаментом. Ми маємо розповідь Геродота, який описував, що за часів Дарія Гістаспа татуюванням користувалися для конспіративного листування. Внаслідок того, що дороги охоронялися вартою, Гістеєм був вигаданий безпечний спосіб доставки тайного послання царю. Він зробив на головах декількох рабів тексти татуювання з планом повстання, та час дав волоссям відрости. Далі він відіслав рабів із дорученням після прибуття запропонувати правителю Мілету поголити його і оглянути голову. План повстання в тексті татуювання був доставлений вчасно. Це один з прикладів використання в Древньому світі практики татуювання для кодування інформації (Геродот, 1993: 576).

Слово татуювання – «tattoo» вперше, як термін в англійській мові вжив і зафіксував англійський мореплавець Джеймс Кук, мандрівник, дослідник,

картограф, першовідкривач, який загинув при зіткненні з аборигенами на Гавайських островах. У 1773 р. у «Звіті про подорож навколо світу» він засвідчив, що полінезійське слово «tattoo», позначало малюнок, знак, відбиток, дух у розповіді про звичаї новозеландців. Розповідаючи про те, що новозеландці були високого зросту, фізично добре розвинені та у багатьох на тілі є татуювання з хитромудрими малюнками (Чемерис, 2023: 332).

Захопившись цим мистецтвом, члени його команди у 1769 р. повернулися додому з татуюваннями, зробленими ними або майстрами тату – аборигенами на островах. В альбомах наукового опису «Звіті про подорож» зберігся малюнок Сіднея Паркінсона, художника, який був в експедиції Кука під час його першого кругосвітнього плавання. На ньому зображений воїн племені маорі з Нової Зеландії (рис. 4). Значну ілюстративну данину історичному науковому інтересу до явища татуювання віддали німець Адам Йоган фон Крузенштерн та українець Юрій Федорович Лисянський, які в той час були на службі флоту російської імперії. Юрій Лисянський зауважував, що татуювання – це вид живопису, мистецтво, яке вважається елітарним у своєму світі [11]. Мореплавці нотували, що нукагівці, досягнувши повноліття, розмальовували зазвичай усе своє тіло різними візерунками. Це певний рід живопису, доведений до вищої досконалості на островах. (Крузенштерн, 1813: 952).

Туземці проколюють шкіру і втирають різні фарби. Вождь чи король та головні жреці відрізняються темнішими розписаними малюнками. Всі частини тіла прикрашені цим живописом на тілі (рис. 1).

Описуючі життя аборигенів на Маркізських островах дослівно не вказується, чи зробив дослідник Лисянський собі татуювання, але в своєму звіті прискіпливо описував саму процедуру тату. Та дослідник звернув увагу і на те, що найбільша схожість такого тілесного прикрашання існувала між новозеландцями і нукагівцями, які «розписують» своє тіло непрямолинійними накресленнями і зображеннями тварин, як і на Сандвічевих островах, але використовують спіральні і криві лінії, розташовуючи їх на обох сторонах тіла. У жінок (рис. 2) татуювані тільки руки, вуха, губи та деяка кількість частини тіла. Люди нижньої ланки мало прикрашаються таким живописом, але зазначено, що вища каста племені повністю татується. Така краса належить людям, які мають особливу відмінність або статус в племені. Між нукагівцями є великі майстри в цьому мистецтві. В записках Крузенштерна та Лисянського доповідається,

Рис. 1. Портрет нукагівця з традиційними татуюваннями. Малюнок Тілезіуса фон Тіленау

Рис. 2. У жінок нукагівців татуювання є тільки на руках, вухах та губах. Малюнок Тіленау

що один із нукагівців, майстер тату, прибувши на корабель експедиції, як художник та творча людина, знайшов для себе багато роботи з татуювання, оскільки майже кожен із матросів та деяких офіцерів запрошував його зробити йому будь-який малюнок такого мистецтва (Лисянський, 2019: 384).

Іншими представниками європейського світу, які особисто долучилися до мистецтва татуювання, були француз на ім'я Жан Батіст Кабрі і англієць Робертс, яких Лисянський та Крузенштерн виявили в травні 1804 р. на острові Нуку-Хіва. Англієць Робертс за час перебування на островах одружився на дочці вождя, отримавши при цьому королівський статус: він мав татуювання з геометрично зображеним на грудях чотирикутником, що було атрибутом монарха, на кшталт корони чи

скіпетра. Туземці племені, в якому мешкав француз Кабрі, мали дуже цікаві татуювання – «знаки» на очах та татуювання всього тіла (Крузенштерн, 1813: 952). З погляду сучасно графічного дизайну такі графічні зображення були високохудожніми та якісними у своєму виконанні. Композиційно виміряні, вишукувано промальовані, ретельно розташовані по всім канонам сучасної ергономіки прикрашання та декорування тіла людини, татуювання Кабрі і досі зачаровують митців та шанувальників цього мистецтва (рис. 3).

Теми візерунків на тілі торкався всесвітньо відомий англійський учений Чарльз Роберт Дарвін, який перебуваючи на службі в якості натураліста на кораблі «Бігль» упродовж 1831–1836 рр., вивчаючи культуру різних етносів мав можливість досить часто бачити та описувати татуювання місцевих мешканців у різних частинах світу. Зазначалося, що усі без винятку народи світу знали і використовували татуювання для прикрашання тіла, ідентифікації одноплемінників, а подекуди в інших, незрозумілих сучасній людині цілях (Дарвін, 1871: 180).

Пізніше версію походження татуювання висунув знаний мандрівник та етнограф сучасності Тур Геєрдал. В його звіті йшлося про американське походження полінезійців – мешканців островів, розташованих у Тихому океані, яких до того вважали азіатами або австралійцями, а разом із тим і традицію нанесення на тіло татуювань. На думку норвезького дослідника, разом із іншими запозиченнями в культуру цих народів прийшла мода на татуювання, яка стала ще одним доказом контактів людських цивілізацій (Геєрдал, 2017: 356).

Рис. 3. Малюнок Г. І. Лангсдорфа із зображенням Жаном Батістом Кабрі з притаманними татуюваннями, які він отримав при перебуванні на острові Нуку-Хіва

Темою татуювання у XIX ст. зацікавився також німецький історик і політичний діяч Генріх Вуттке, який торкнувся її у своїй книзі про виникнення шрифту. На його думку, татуювання є звичаєм, початок і масове поширення якого припадає на часи початку зародження людства так само і на найпізніші його часи. Вуттке зазначив, що татуювання – це один із перших кроків в розвитку людства (Вуттке, 1934: 1872)

Найвідоміше в сучасному існуванні мистецтва тату маорі вивчав також англійський генерал Г. Г. Роблі, автор книги «Моко, або Татуювання маорі» 1896 року. Він описав класичний тип моко, який оформився на межі XVIII–XIX ст. і був популярним за часів колонізації маорі. Роблі зауважив, що з технічної сторони татуювання моко відрізняється від техніки голковколювання тим, що шкіру туземці Маорі вирізали тоненькими бороздками, та одразу втирали фарбувальний пігмент (рис. 4). Тому шкіра мала канавки, а не лишалася гладкою. Військовий дослідник занотував основні графічні елементи татуювання маорі: на підборідді спіралевидні, скручені до центру, лінії, які переходили до ніздрів носа; далі йшли дві великі спіралі на носі, розташовані по обидва боки обличчя. Вони розходилися від основи носа до брів, а від брів опускалися в напрямку вух (Роблі, 1896: 216). До речі, в 2024 році на престол у Новій Зеландії зійшла нова королева 27-річна *Неа Вай хоно і те по Пакі* з татуюванням Моко Кауає на підборідді (The Guardian, 2024). А у сучасного дослідника

Мієко Ямада татуювання розглянуто з сенсу традиційної культури де він висвітлює спроби місцевих традиційних художників тату як важливу ідею в збереженні національних традицій. дослідник роз'яснює практики, які пов'язані з татуюванням в період розквіту модерна, одного з прогресивних напрямів мистецтва, яке мимоволі залишає традиційні мистецтва в статусі архаїчності (Ямада, 2009: 135).

Виходячи з вище сказаного робиться **висновок**, що як особливий вид мистецтва та вид графічного дизайну татуювання існує з доби первісності. Аналізуючи аспекти трансформування практики татуювання в часі можна зазначити що, європейське суспільство минулих віків відверто не сприйняло саму суть татуювання – декоративної прикраси тіла. Європейці з ряду історичних, територіальних та кліматичних умов на той час не могли адекватно сприймати татуювання як прикрасу тіла бо цю функцію вже виконував одяг. Оголене тіло, а не прикраса чи зображення на ньому, було головною причиною в несприйнятті цивілізованого суспільства самої суті татуювання. Сучасне татуювання в цілому трансформується, роблячи сміливі кроки в художньо-естетичному сенсі, переживає період свого свідомого становлення, утвердження ідей, створення унікальних технік та стилів виконання, модернізації нових напрямів і нестандартних рішень дизайну композицій графічних, високохудожніх зображень.

Рис. 4. Малюнок Сіднея Паркінсона з атласу експедиції Кука та сучасне фото бойового лякаючого тату моко

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брокгауза и Ефрона Энциклопедический словарь. I. Л. Бутич. Енциклопедія Сучасної України. Редкол. : I. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]. НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 9 т. Київ, 2004.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад А. Білецького. Наукова думка. Київ, 1993. 576 с.
3. Геєрдал Т. Експедиція Кон-Тікі. Крок. Тернопіль, 2017. 356 с.
4. Джу́жа О. Чезаре Ломброзо як один з піонерів теорії біосоціального походження злочинності. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення. Матеріали міжвідомчого науково-практичного круглого столу. Київ, 2019. С. 13–17.
5. Кротевич О. Татуювання як сучасна дизайнерська практика. Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство. Вип. 41. Київ, 2019. С. 185–191.
6. Лисянський Ю. Навколосвітня подорож на шлюпі «Нева» (1803–1806). Темпора. Київ, 2019. 384 с.
7. Чемерис Є. Капітан Кук. Книга перша. Travel Books. Київ, 2023. 332 с.
8. Darwin, C. The descent of man, and selection in relation to sex. London: John Murray. 1871. Volume 1. 1st edition. p. 180.
9. Kruzenshtern A.J. Hoppner. Voyage round the world, in the years 1803, 1804, 1805, & 1806 : by order of His Imperial Majesty Alexander the First, on board the ships Nadeshda and Neva, under the command of Captain A.J. von Krusenstern. Hill Collection of Pacific Voyages. Roworth for Murray London, 1813. p. 952.
10. Lacassagne A. Hommage à Jean Lacassagne. Cahiers lyonnais de la Médecine, № 3, Lyon, 1862.
11. Lisiansky U. A Voyage round the world in the years 1803, 4, 5, & 6: performed, by order of His Imperial Majesty Alexander the First, Emperor of Russia, in the ship Neva. John Booth. London, 1814. p. 187.
12. Nysten P. Nouveau dictionnaire de médecine, de chirurgie, de pharmacie, des sciences accessoires et de l'art vétérinaire. JB Baillière. Paris, 1856. p. 1808.
13. Robley H. Moko; Or, Maori Tattooing. Chapman and Hall, limited. Princeton University, 1896. p. 216.
14. Wuttke H. Die Entstehung der Schrift, die verschiedenen Schriftsysteme und das Schrifttum der nicht alphabetisch schreibenden Völker. Winifred Smeaton. Leipzig, 1934. p. 1872.
15. Yamada M. Westernization and cultural resistance in tattooing practice esincon temporary Japan. International Journal of Cultural Studies. Volume 12 Issue 4, July 2009. p. 135.

REFERENCES

1. Brokhauz. Efron. (2004) Entsiklopedicheskiy slovar. [Brockhaus and Efron Encyclopedic dictionary] I. L. Butych. Entsiklopediia Suchasnoi Ukrainy. Redkol. : I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskiy, M. H. Zhelezniak [ta in.]. NAN Ukrainy, NTSh. – K. : Instytut entsiklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Kyiv, [in Ukrainian].
2. Herodot. (1993) Istoriï v deviaty knykhakh. [Stories in nine books] Naukova dumka, Kyiv. 576 p. [in Ukrainian].
3. Heierdal T. (2017). Ekspedytsiia Kon-Tiki. [The Kon-Tiki Expedition] Krok. Ternopil. 356 p. [in Ukrainian].
4. Dzhuza O. (2019) Chезаре Ломброзо як оди́н з пи́онерів теорії біосоціального по́ходження злочинності. [Cesare Lombroso as one of the pioneers of the theory of the biosocial origin of crime] Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhy yikh vyrishennia. Materialy mizhvid. naukovo-praktychnoho kruhloho stolu. Kyiv, P. 13–17 [in Ukrainian].
5. Krotevych O. (2019) Tatuïuvannia yak suchasna dyzainerska praktyka. [Tattoo as a modern design practice] Visnyk KNUKіM. Seriia: Mystetstvoznavstvo. Vyp. 41 Kyiv, P. 185–191[in Ukrainian].
6. Lysianskyi Yu. (2019) Navkolosvitnia podorozh na shliupi «Neva» (1803-1806) [Round-the-world voyage on the sloop «Neva» (1803-1806)] Tempora. Kyiv. 384 p. [in Ukrainian].
7. Chemerys Ye. (2023) Kapitan Kuk. Knyha persha. [Captain Cook. Book One]Travel Books. Kyiv, 332 p. [in Ukrainian].
8. Darwin C. (1871) The descent of man, and selection in relation to sex. London: John Murray. Volume 1. 1st edition. p. 180.
9. Kruzenshtern A.J. Hoppner. (1813) Voyage round the world, in the years 1803, 1804, 1805, & 1806 : by order of His Imperial Majesty Alexander the First, on board the ships Nadeshda and Neva, under the command of Captain A.J. von Krusenstern. Hill Collection of Pacific Voyages. Roworth for Murray London, p. 952.
10. Lacassagne A. (1862) Hommage à Jean Lacassagne. Cahiers lyonnais de la Médecine, №3, Lyon, p. 324.
11. Lisiansky U. (1814) A Voyage round the world in the years 1803, 4, 5, & 6: performed, by order of His Imperial Majesty Alexander the First, Emperor of Russia, in the ship Neva. John Booth. London, p. 187.
12. Nysten P. (1856) Nouveau dictionnaire de médecine, de chirurgie, de pharmacie, des sciences accessoires et de l'art vétérinaire. JB Baillière. Paris, p. 1808
13. Robley H. (1896) Moko; Or, Maori Tattooing. Chapman and Hall, limited. Princeton University, p. 216.
14. Wuttke H. (1934) Die Entstehung der Schrift, die verschiedenen Schriftsysteme und das Schrifttum der nicht alphabetisch schreibenden Völker. Winifred Smeaton. Leipzig, p. 1872.
15. Yamada M. (2009)Westernization and cultural resistance in tattooing practice esincon temporary Japan. International Journal of Cultural Studies. p. 135.